

КИЇВСЬКИЙ ПЕРІОД ТВОРЧОСТІ В.В. ЗЕНЬКОВСЬКОГО

Василь Зеньковський (1881—1962) належить до тієї плеяди наших співвітчизників, яку протягом багатьох років намагалися вилучити з власної історії культури. Його ім'я згадувалося лише для того, щоб зганьбити, а ідеї, затьмарені і спотворені, піддавалися нищівній критиці. У свідомість кількох поколінь наполегливо вкладалося уявлення про Зеньковського як про «реакційного філософа і теолога», «білоемігранта», котрий «робить злісний наклеп на марксизм-ленінізм, на соціалістичний лад»¹.

Тому не дивно, що спадщина В.В.Зеньковського — а вона чимала — ніколи не була предметом серйозного і систематичного дослідження в нашій літературі.

З небагатьох відомостей, наявних у літературі, може скластися враження, що богословські, історико-філософські, педагогічні ідеї В.В.Зеньковського (не кажучи вже про його невтомну релігійно-церковну діяльність) склалися у післяжовтневий період творчості мислителя, в роки еміграції. У дожовтневі часи його інтереси нібито перебували виключно у сфері психології. Відтак виникає якась незрозуміла прірва між цима двома етапами творчого життя філософа. І тут постає чимало питань: чи могла людина, котру цікавила лише психологія і твори Е.Гуссерля та З.Фрейда, здійснити грандіозну спробу відтворення історії російської філософії, написати двотомну працю за джерелами, значна кількість яких в умовах еміграції була для нього недоступна? Чи могла людина, котра не була раніше пов'язана — не лише теоретично, але й практично — з педагогікою, раптом розробити цілісну філософсько-педагогічну систему? Зрештою, звідки численні богословські праці колишнього університетського професора психології, що покликали його на рукопокладення і перетворення на протопресвітера?

Всі ці питання змушують звернутися до пошуку витоків релігійно-філософського світогляду В.В.Зеньковського і у зв'язку з цим пильніше придивитися до дожовтневого періоду творчості мислителя. Цей період — а він охоплює близько сорока років життя В.В.Зеньковського — можна без перебіль-

шення назвати «київським», оскільки майже весь він пов'язаний з Києвом.

В.В. Зеньковський народився на Поділлі, у м. Проскуріві (нині Хмельницький) 4 липня 1881 р. Внук священика, син вчителя математики, котрий водночас виконував обов'язки церковного старости, Василь Зеньковський зростав в атмосфері православної релігійності і з дванадцятирічного віку був півчим у храмі.

Однак через кілька років у його юнацькій свідомості відбувається своєрідна релігійна криза, схожа на ті, що свого часу зазнали В.Соловійов, М.Бердяев, С.Булгаков, П.Флоренський. «У 15 років, — згадує В.Зеньковський, — я почав читати Писарева, котрий захопив мене цілком, дав мені новий цільний світогляд у дусі спрощеного натуралізму, — і я втратив віру в Бога»². Втрата віри була болісною, але переконання в тому, що істина лежить в науці, і є саме такою, якою бачив її Писарев, перемогли, і як здавалося тоді юнакові Василю, назавжди.

Але минає всього два роки, і нещодавний кумир падає зі створеного гарячкуватою юнацькою уявою п'єдесталу. Ця подія стала під впливом знайомства В.Зеньковського з популярною тоді працею німецького філософа Ф.А.Ланге «Історія матеріалізму»³, що справила на нього надзвичайне враження: «З очей моїх спала полуда, — писав він пізніше, — вся відносність безапеляційних тверджень Писарева (і тих, кого він викладав) почала з'ясуватися переді мною з усією силою»⁴. Інтерес Зеньковського до психології остаточно зміцнів і став визначальним після того, як він простудював працю датського філософа Г.Геффдінга «Нарис досвідної психології»: «Я став займатися філософією, — пише він, — наліт атеїзму зник без сліду. Віри ще не було, але відкрилася її можливість»⁵.

Бажання стати лікарем і переконання у необхідності попереднього ґрунтовного вивчення природознавства привели Зеньковського до природничого відділення фізико-математичного факультету Київського Університету св. Володимира, студентом якого він став у 1900 р.

Студентство Зеньковського тривало цілих дев'ять років. Перші чотири з них він наполегливо опановував природознавчі дисципліни, особливо електрохімію (у приватдоцента В.А.Плотнікова) та електрофізіологію рослин (у професора К.А.Пурієвича). Фізіологія рослин була обрана як майбутній фах, а предметом залікового твору (аналог сучасної дипломної роботи) — електричний струм у рослин, вивчення якого В.Зеньковський почав у 1903 р.⁶ Але прослухавши курси на природничому відділенні, він раптом вирішує не складати державних іспитів і продовжити освіту на історико-філологічному факультеті. Дещо пояснюють ці рішення спогади М.Г.Холодного, визначного українського природознавця, майбутнього академіка, а тоді товариша В.Зеньковського по курсу (обидва працювали в ботанічній лабораторії під керівництвом К.А. Пурієвича): «Це був юнак (В.Зеньковський — *М.Т.*) дуже обдарований, але, очевидно, зовсім не здатний оволодіти мистецтвом експерименту. Взятим ним темою (з електрофізіології) виявилася йому не по силі. Скоро він перестав відвідувати лабораторію, а згодом перейшов на історико-філологічний факультет»⁷.

Переходу В.В. Зеньковського на історико-філологічний факультет, на філософському і класичному відділеннях якого він навчався протягом 1904—1909 років, сприяло спілкування з університетським професором літератури М.П.Дашкевичем⁸, чий практичний заняття він почав відвідувати у 1902 р., та з професором філософії Г.І.Челпановим — постійним учасником очолюваної ним Психологічної семінарії Зеньковський став того ж 1902 р. Виховуючи в студентах справжній професіоналізм і філософську культуру, усвідомлення важливого теоретичного і практичного значення психології для філософії, педагогіки, юриспруденції, медицини, Психологічна семінарія, створена при Київському університеті у 1897 р. за ініціативою О.М.Гілярова і Г.І.Челпанова, чимало сприяла розвитку вітчизняної науки. Досить загадати, що саме в цій семінарії розпочали самостійні наукові студії Павло Блонський, Густав Шпет, Микола Холодний, Сергій Маслов, Олександр Щербина. Величезну роль відіграла праця в семінарії у формуванні світогляду і В.Зеньковського. Саме з неї починаються його систематичні філософські і психологічні студії, наполеглива праця над вивченням джерел. Перші їхні наслідки знайшли своє втілення у допо-

відах «Етична система Г.Спенсера» (1901—1902 навч. рік), «Вчення про взаємодію за Еббінгаузом» (6.III.1904)⁹, «Обґрунтування етики трансцендентального ідеалізму» (1906—1907 навч. рік)¹⁰, а також у статтях «Сучасний стан психофізичної проблеми»¹¹, «З приводу дослідження Біне про пам'ять»¹² і низці критичних оглядів¹³. Лідерство В.Зеньковського серед учасників семінарії було безперечним — про це красномовно свідчить той факт, що після від'їзду Г.І.Челпанова до Москви (1905) саме Зеньковському, тоді ще студенту, було доручено керівництво роботою семінару, офіційно оформлене після того, як він закінчив у 1909 р. повний курс історико-філологічного факультету з дипломом I ступеня¹⁴ і був залишений, за ініціативою О.М.Гілярова, при кафедрі філософії для підготовки до професорського звання¹⁵.

У 1912 р. В.Зеньковський успішно складає магістерський іспит і готує дисертацію «Проблема психічної причинності». Того ж року він розпочинає викладання психології в університеті і читання лекцій з філософії¹⁶.

Для завершення дисертації влітку 1913 р. В.Зеньковського відряджають до Німеччини, де і застає його початок Першої світової війни. З великими пригодами він повертається до Києва. У 1914 р. перша ґрунтовна праця В.Зеньковського «Проблема психічної причинності» вийшла друком, а 5 квітня 1915 р. вона була успішно захищена у Московському університеті як магістерська дисертація. Оponentами на захисті були Г.І.Челпанов, В.Івановський і Г.Шпет¹⁷.

З 1915 до кінця 1919 р. Зеньковський — професор філософії Університету св. Володимира. Свої лекційні курси з психології та логіки він, як згадував В.Ф. Асмус, тодішній студент історико-філологічного факультету, читав «із захопленням, інколи натхненно»¹⁸, демонструючи величезну ерудицію і професіоналізм. Важливою особливістю його лекцій з психології і логіки було те, що він читав їх як філософські курси. Спеціальні психологічні теорії і поняття Зеньковський доводив до їх філософських принципів і підвалин, осяюючи світлом філософських ідей, завдяки чому «весь виклад ставав дуже жвавим і знадливо цікавим, а психологія поставала наукою, всі вчення якої наповнювалися філософським змістом»¹⁹. У працях Зеньковського тих років досить виразна тенденція до психологізації філософії, що представлена в Росії такими мислителями як

М.Ланге і М.Грот: «Психологи, — підкреслював Зеньковський у своїй дисертації, — належить виняткове значення і в розвитку загальної філософії²⁰».

У своїх лекційних курсах В. Зеньковський широко використовував не лише історичний, але й сучасний йому науковий матеріал. І в курсі психології, і в курсі логіки він надавав особливої уваги гуссерліанству, проголошуючи Е. Гуссерля «володарем дум»²¹ сучасної філософії. Серед вітчизняних логіків Зеньковський дуже шанував М. Каринського і з натхненням пропагував його ідеї класифікації висновків.

Викладацька діяльність В. В. Зеньковського не обмежувалася лише університетом. З 1909 р., на запрошення А. Жекуліної, він читає «Вступ до філософії» та «Психологію дитинства» на київських Вищих жіночих курсах²². Ще через рік В. Зеньковський розпочинає читання лекцій з загальної психології та психології дитинства у Фребелівському жіночому педагогічному інституті²³, а 24 листопада 1914 р. стає його директором²⁴. Фребелівський інститут і київське Фребелівське товариство²⁵ він очолює до самого від'їзду з Росії²⁶. Отже, в київський період творчості зароджується і міцніє інтерес Зеньковського до проблем виховання, з'являються ті ідеї, що згодом будуть розвинуті у цілісну філософсько-педагогічну систему. Першим узагальненням цих його ідей його були статті «Принцип індивідуальності у психології і педагогіці»²⁷ та брошура «Соціальне виховання, його завдання та шляхи» (1918), а ґрунтовна праця «Психологія дитинства» — перша з написаних мислителем в еміграції і видана в Берліні у 1922 р. — була, як бачимо, підготовлена багаторічними теоретичними студіями і практичним київським досвідом.

Наукові інтереси В. В. Зеньковського у київський період не обмежуються психологією та педагогікою²⁸. Вже у студентські роки до їхнього кола міцно входить історія філософії. Як історик філософії В. Зеньковський зріс саме в Києві, де в минулому — на початку нинішнього століття утворився справжній осередок вітчизняної історико-філософської науки. Найвизначніші історики філософії цієї доби — О. Новицький, С. Гогоцький, О. Козлов, О. Гіляров, П. Тихомиров, Г. Якубаніс, Г. Шпет, П. Блонський, чий внесок у розвиток історико-філософської теорії, методології, конкретних історико-філософських студій важко пере-

оцінити, — всі вони тісно пов'язані з Київським університетом.

Про те, яке серйозне місце посідала історико-філософська підготовка у формуванні Зеньковського-фахівця, переконливо свідчить його звіт часів професорського стипендіатства²⁹. Обсяг опанованих ним першоджерел (у тому числі й мовою оригіналу) та історико-філософських праць — давніх і сучасних, іноземних і вітчизняних — справді вражає. Ще студентом (1907—1908 рр.) він ґрунтовно простудіював, під керівництвом О. М. Гілярова і проф. Леціуса давньогрецьку філософію, особливо тексти Платона³⁰, і написав першу самостійну історико-філософську працю — статтю «Платон у тлумаченні Наторпа»³¹. В роки навчання В. Зеньковський студіює твори Канта і неокантіанців, а готуючись до магістерського іспиту ретельно вивчає неоплатонізм, філософію раннього християнства, твори Декарта, Спінози та ін.

У київський період виявляється й інтерес мислителя до російської філософії. Історією російської філософії він «займався ще в Росії, — як свідчить сам Зеньковський, — і мав дві шафи непогано підібраних творів російських мислителів»³². Матеріали до двотомної «Історії російської філософії», виданої вперше у Парижі у 1948 р., він збирав з 1910 р.³³ Вже у студентські роки В. Зеньковський ґрунтовно вивчив усього Гоголя, простудіював чотири томи його листів. За пропозицією С. М. Булгакова у передреволюційні роки він підготував до друку у видавництві «Путь» двотомну працю «Микола Гоголь». Однак книга у цьому видавництві так і не побачила світ, частина її була надрукована в київському часописі «Християнська мысль». Відома праця В. Зеньковського «Микола Гоголь» вийшла зрештою в Парижі у 1961 р.

Як свідчать архівні матеріали з історії Київського Науково-Філософського товариства, одним з ініціаторів створення якого у 1914 р. був В. Зеньковський, він виступав з доповідями на історико-філософські теми й на його засіданнях³⁴.

Уже в ранніх історико-філософських працях В. Зеньковського виразна головна методологічна настанова, якої він послідовно дотримується в «Історії російської філософії»: відшукувати ті вихідні інтуїції, які визначають «хід думок, логіку побудов»³⁵ того або іншого мислителя. Цю ж саму ідею філософ висловлював у статті «Платон у тлумаченні Наторпа»: «Завдання історика, — пише він у 1908 р., — ...не може обмежу-

ватися точним відтворенням того, що залишилося від мислителя: воно полягає ще в тому, щоб по змозі ввести нас до самої атмосфери філософської творчості, до тих перспектив, які надихали мислителя, які змушували його шукати більш адекватного виразу майнулаї йому істини»³⁶.

Праці В.Зеньковського київського періоду та його спогади свідчать про те, що вже тут остаточно склався релігійний світогляд мислителя, що вже тут він стає одним із визначних представників російського релігійно-філософського відродження ХХ ст., відомим церковно-громадським діячем, «священником у сюртуці» (за влучною характеристикою газети «Киевлянин»).

Як згадує сам Зеньковський, його повернення до церкви сталося ще у 1902 р. Готуючись до обов'язкового тоді іспиту з богослов'я, він із захопленням вивчив «Апологетику» о. Павла Светлова³⁷, а потім упродовж року читав твори отців церкви та різну літературу з релігійних питань. Тоді ж, у роки студентства, Зеньковський захоплюється ідеями В.С. Соловйова. З 1905 р. він друкує в різних виданнях низку релігійно-філософських статей, що зближує його з С.М. Булгаковим, котрий жив і працював у Києві, стає активним учасником, а згодом — головою, Київського Релігійно-Філософського товариства, створеного у 1906 р.³⁸.

У квітні 1906 р. С.Булгаков і О.Волзький починають видавати у Києві щоденну газету «Народ», яка ставила собі за мету «всенародну релігійно-громадську проповідь»³⁹, прагнучи подолати «відокремлення релігії від життя», «поглибити і прояснити релігійно-філософську свідомість, релігійне висвітлення запитів і потреб сучасної культури»⁴⁰. Авторами видання були такі відомі російські мислителі як М.Бердяєв, В.Іванов, М.Лосський, Є.Трубецької, П.Флоренський, В.Ерн, М.Гершензон, С.Аскольдов, Д.Мережковський, О.Карташов, Г.Шпет, Г.Челпанов, поети і літератори О.Блок, В.Брюсов, А.Білий, Б.Зайцев, Ф.Соколов та ін. Постійно друкувався у газеті і В.Зеньковський. Видання було заборонено вже на восьмому номері, але у попередніх випусках Зеньковський встиг виступити з низкою статей, серед них «Передчуття марксизму»⁴¹, «Лібералізм і соціалізм»⁴² тощо. Згодом Зеньковський співпрацює з видавництвом «Путь» Московського релігійно-філософського товариства пам'яті Володимира Соловйова. У 1912 р. він бере участь у виданні

«Збірки другої про релігію Льва Толстого»⁴³.

З січня 1916 р. в Києві починає виходити (під редакцією В.Екземплярського) щомісячний журнал «Христианская мысль», що ставив собі за мету сприяти зростанню християнської думки в Росії. Впродовж двох років Зеньковський активно співпрацює з цим видавництвом. Саме тут він друкує найцікавішу, на нашу думку, працю київського періоду «Росія і православ'я»⁴⁴, в якій накреслює основні ідеї християнської антропології і концепції розвитку російської філософії.

Певною мірою релігійно-філософський світогляд Зеньковського знайшов відбиток вже в його психологічних працях і лекційних курсах. Як згадує В.Ф. Асмус, він «не приховував ні релігійної спрямованості, ні ідеалістичного змісту своїх філософських ідей. Більше того. Він був темпераментним пропагандистом цих ідей»⁴⁵. Досліджуючи проблему природи і своєрідності людської психіки — а саме це є головною темою психологічних розвідок Зеньковського, — намагаючись з'ясувати, що ж спричиняє психічні явища, і вивчаючи у зв'язку з цим проблему причинності, він доходить висновку, що в останній існує зв'язок, який «не вичерпується простим слідуванням дії за причиною, а полягає в акті «творення»⁴⁶, що закон причинності «може бути обґрунтований, таким чином, лише у понятті самопричини, реальність якої дається тільки у релігійному досвіді»⁴⁷. За переконанням Зеньковського, це стосується не тільки механічної, але й ще більшою мірою психічної причинності. У своєму розвитку індивідуальність, реальне Я, що становить підвалину психічного життя особи, підпорядкована причинності, у своєму основному змісті вона багато в чому має бути зведена до зовнішнього для неї акту «творення»: «Якщо індивідуальність не є у повному розумній *causa sui*, — то в ній все ж таки живе і діє немовби промінь із справжньої *causa sui* — Божества»⁴⁸. «В індивідуальному душевному житті, — робить висновок мислитель, — релігійна функція має центральне значення»⁴⁹.

Цю думку Зеньковський розвиває і в праці «Росія і православ'я». Метафізичний зв'язок наш із Богом починає іноді немовби просвічувати крізь товщу всього індивідуального в людині, і чим глибше розвивається релігійне життя в душі, тим наочніше виступає пріоритет, принциповий смисл нашо-

го зв'язку з Богом, і саме цей зв'язок обґрунтовує ідеальну цінність індивідуальності. Але якщо у сфері буття метафізичний зв'язок з Богом передреде розвитку індивідуальності, то у сфері самосвідомості розвиток індивідуальної психіки передреде появи релігійного досвіду, — і лише за умови заглиблення і зростання релігійного життя душа здатна у безпосередньому досвіді пережити одвічність та істотність зв'язку душі з Богом⁵⁰.

Кожна душа, за переконанням Зеньковського, релігійна за своєю природою, близька до Бога за своєю сутністю. Що ж до таємничої російської душі, то Зеньковський заперече ідею якогось особливого її зв'язку з православ'ям: «Православ'я універсальне, — підкреслює він, — отже, не може бути обмежене національністю; не усуваючи, не виганяючи національного начала, Православ'я зберігає у собі ідею наднаціонального єднання людей у Церкву Христову»⁵¹. Але цілком очевидним, наголошує мислитель, є особливе покликання Росії, її особливе призначення у долі православ'я. Аналізуючи релігійне життя Західної Європи, він констатує її «релігійне здичавіння», «релігійне огрублення», «релігійну спустошеність»: «Жива єдність Лица Христова, жива єдність свободи і начала соборності, метафізичної природи особи і єднання окремих осіб у Церкву — однаково... чужі всьому Заходу, незважаючи на його загальне тяжіння до Христа»⁵². Трагедія західної культури — в її секуляризації. Росія потрібна Заходу «своїм Православ'ям, що зберігає у собі повноту і силу заповітів Христа»⁵³. Лише Православ'я може стати підвалиною дійсно християнської культури⁵⁴.

Упевнений у високому покликанні Росії — бути світочем православ'я, Зеньковський серйозно занепокоений її гіркими реаліями, жахливими протиріччями російського життя: «Ніколи ще не розкривалася з такою силою і ясністю висока обдарованість Росії, її міць й історичне покликання, — і разом з тим ніколи, здається, не оголялися так болячки Росії, ніколи не поставали так болісно безладність нашого життя, культурна відсталість й історична інертність»⁵⁵. Шлях до здійснення історичної місії Росії Зеньковський вбачає «в акті вільного подвигу, в акті вільного засвоєння істини Христової»⁵⁶. Чи здатна Росія на цей подвиг? Чи може стати православ'я творчим началом її культури за умов, коли і Росію не обминула

трагедія секуляризації, коли її інтелігенція здебільшого не усвідомлює свого зв'язку з православ'ям і не дорожить ним, коли церковне життя розірване на дійсне і офіційне, а офіційне православ'я духовно вироджується? «Зовнішній формалізм, релігійна тупість і обмеженість, ганебне рабство перед зовнішньою владою»⁵⁷, — такими бачить мислитель риси офіційного православ'я. Засуджувати «не окремих осіб хотів би я, — підкреслює він, — але всю систему нашого офіційного православ'я, позбавленого органічного зв'язку з церковним народом і тому мертвіючого дедалі більше»⁵⁸. Тільки тоді, коли Росія оволодіє православ'ям у його справжньому змісті, в його синтезі справжньої свободи і начала соборності, індивідуалізму й універсалізму, вільно вклониться православ'ю і при світлі розуму, в ясній свідомості засвоїть його смисл — тільки тоді здійснить вона своє призначення, інакше залишиться навіки приреченою на той духовний хаос і безладдя, в якому перебуває донині. Це переконання, висловлене ще у передреволюційні часи, Зеньковський зберігає упродовж усього подальшого життя, підпорядковуючи його боротьбі проти секуляризації культури. Свідчення тому — його численні праці, написані вже в еміграції⁵⁹, участь у створенні «Ліги православної культури» і, особливо, його невтомна діяльність у заснованому і очолюваному ним з 1923 до 1962 р. Російському студентському християнському русі, в якому він бачив конкретний шлях до християнського виховання молоді, до формування справжньої церковної інтелігенції, здатної побудувати православну культуру.

Говорячи про київський період творчості В.В.Зеньковського, не можна не торкнутися ще однієї теми — його місця в історії українського церковного і політичного життя у 1917-1919 р.

Зеньковський народився в Україні, він любив і поважав її культуру, щиро вболівав за її долю. Він не відчував себе свідомим українцем: «Належачи за своїм походженням на 7/8 до українців, я за вихованням і почуттям цілковито належав Росії»⁶⁰, — зізнався він. Однак його толерантне і зважене ставлення до українських проблем високо шанувалося тодішньою українською інтелігенцією, серед якої Зеньковський користувався довірою і симпатією. Як директор Фребелівського інституту він ще до революції багато спілкувався з тими українськими діячами, котрі були зв'язані з до-

шкільним вихованням (О.О.Русов, С.Ф.Русова та ін.), і відстоював, разом з ними, необхідність спілкування в дитячих установах «материнською», тобто українською мовою. Відразу після лютневої революції очолюваний В.Зеньковським Фребелівський інститут відкрив українське відділення — і це було першим культурним українським започаткуванням⁶¹. Взимку 1917 р. В.Зеньковський прийняв запрошення читати лекції з філософії у щойно створеному Українському народному університеті (продовжуючи викладати і в Університеті св.Володимира), задуманого з метою, щоб студенти-українці мали змогу навчатися українською мовою. В.Зеньковський українською мовою не володів: «Читання мною лекцій в Українському Університеті російською мовою було дивним і недоречним, — писав він, — але я відчував, що мною дорожили і не хотів кидати справи»⁶², навіть за умов ворожого ставлення з боку професорської колегії і керівництва Університету св.Володимира (відомих консерватизмом і антиукраїнським настроєм) до тих небагатьох професорів, котрі пішли в Український Університет⁶³.

Відчуваючи глибоку церковну відповідальність і необхідність нормалізації церковного життя в Україні, Зеньковський чимало сприяв скликанню Першого Всеукраїнського Церковного Собору, який відкрився 6 січня 1918 р.⁶⁴. У квітні 1918 р. українські церковні кола на чолі з о. В.Липківським (майбутнім митрополитом Української автокефальної церкви) навіть висунули кандидатуру В.Зеньковського на митрополита Київського, яку той відхилив: «Я хотів, — пише В.Зеньковський, згадуючи ті часи, — ...залишатися «церковним інтелігентом», працювати на ниві церковної просвіти, стверджувати самий тип — ще рідкий тоді — поєднання наукової роботи і відданості Церкві»⁶⁵.

Після гетьманського перевороту (29 квітня 1918 р.) Зеньковський отримує пропозицію обійняти посаду міністра ісповідань в уряді П. Скоропадського. Крайня напруженість церковних українецько-російських відносин конче потребувала знайти на цю посаду людину, здатну якщо не примирити обидві сторони, то хоча б послабити взаємну ворожнечу. В.Зеньковський не відчував себе політиком і не мав схильності до боротьби, але знов-таки почуття обов'язку і відповідальності, наполягання товаришів з Релігійно-Філософського товариства пересилили:

«Я піддався цим умовлянням, — писав він, — я відчував, що іншої особи, що мала б зв'язки і добре ім'я (і, звісно, любов до Церкви) в обох ворожих станах не можна було знайти»⁶⁶. Отож, з 15 травня 1918 р. В.Зеньковський — міністр ісповідань у гетьманському уряді. Він прагне сприяти подоланню ворожнечі між українськими та російськими церковними колами і встановленню мирної співпраці між ними, ніколи не вдаючись до поліцейських заходів, принципово для нього неприйнятних у справі церковного примирення.

Разом зі спільниками з Київського Релігійно-філософського товариства (В.Екземплярський, П.Кудрявцев, Ф.Мищенко, В.Завитневич та ін.) В.Зеньковський належав до тієї церковно-радикальної течії, яка плекала ідеали В.Соловйова — «свободна церква у свободній державі». Він добре усвідомлював необхідність створення нових відносин між церквою і державою, але заперечував проти їх відокремлення одна від одної. «Православна свідомість, — на його переконання, — чинить опір і злиттю Церкви з державою, яке перетворює церкву на «відомство», — але так само чинить опір і роз'єднанню Церкви і держави»⁶⁷. На думку Зеньковського, держава має надавати церкві та її установам необхідну матеріальну підтримку. Церква не повинна бути органом держави у реєстрації громадянських актів, але й держава має надавати громадянської чинності церковним актам: необхідно, щоб «здійснення або нездійснення основних церковних актів (хрещення, вступ до шлюбу, участь у таїнствах) були б цілковито віддані свободі людини і не були пов'язані з якимись формальними обмеженнями або зручностями»⁶⁸. Неприпустимим є втручання держави у внутрішнє і сокровенне життя церкви⁶⁹, але цілком зрозуміло, що держава «має свою релігійну відповідальність, свою релігійну функцію, яка, звичайно, не може ніколи протиставляти себе Церкві як містичному організму, але яка неминуче стоїть вище за Церкву як історичну установу — з тієї простої причини, що державна влада визначає і регулює ті самі зовнішні форми життя, яким неминуче підкоряється Церква»⁷⁰. В цьому смислі державі не може не належати право контролю над складом кліру, вона має право звільняти від церковних посад осіб, яких вважає небезпечними або ворожими до себе. «Чи не дивно, — запитує себе Зеньковський, — що я, ставши міністром, почав «об-

межувально» тлумачити той сами принцип свободи Церкви, який раніше так палко захищав? Чи не було тут природного «гіпнозу влади»? Не думаю; мої погляди набули остаточної форми, звичайно, тільки тоді, коли я став до влади, — але мені здається це цілком природним. Я реально і глибоко відчував свою церковну і свою державну відповідальність — і цим по-новому висвітлювалося для мене багато з питань»⁷¹.

Зеньковський ніколи не був прибічником автокефалії української церкви, більше того, вважав її шкідливою, але виступав за її автономію, переконаний у тому, що без помісного самоврядування не можлива нормалізація церковного життя в Україні. Тільки за умови автономії український народний геній матиме змогу виявити себе у церковному житті. Як міністр ісповідань, Зеньковський доклав величезних зусиль для продовження роботи Першого Всеукраїнськоїо Церковного Собору, літня сесія якого відбулася у липні 1918 р., вважаючи «своєю головною заслугою ствердження соборного начала при церковній автономії»⁷². Прагнучи стимулювати церковну творчість, церковну думку, він оточив себе справді творчими силами, створив при міністерстві так званий «Вчений комітет» на чолі з професором Київської духовної академії П.П. Кудрявцевим⁷³. Цей орган мав на меті сприяти українській церкві знайти шляхи вираження себе у слові, обряді, богослужінні, органі, покликаний очолити і спрямувати творчі сили церковної культури. «Вчений Комітет» не мав спеціального завдання займатися «українізацією» Церкви, але був серйозним фактором її»⁷⁴, — писав В.Зеньковський. Його співпрацівники готували кваліфіковані переклади українською мовою Святого Письма і богослужбових книг і були експертами з питань українського церковного життя. «До приходу більшовиків, тобто ще два місяці після падіння гетьманської влади, — згадує В.Зеньковський, — Вчений Комітет працював дуже напружено — а потім усе було закрито, розбите, — і від Вченого Комітету нічого не залишилося: вся його праця загинула...»⁷⁵.

На посаді міністра ісповідань Зеньковський здійснив цілу низку заходів щодо реформи духовної освіти — були прийняті новий Статут і штати духовної академії, духовні семінарії реформувалися у православні середні школи, було докладено чимало зусиль для збереження і вдосконалення цер-

ковних народних шкіл. Ідея одержавлення школи, яка була для Зеньковського «дуже істотним і дорогим завданням»⁷⁶, здійсненню якої він присвятив і свою діяльність у РСХР, і педагогічні студії, народилась і почала втілюватись у життя, як бачимо, ще в Києві.

19 жовтня 1918 р. перший гетьманський уряд пішов у відставку: «Я повернувся до своєї професорської роботи, до свого «приватного життя», — згадує Зеньковський, — і поступово став відвикати від метушливого і напруженого життя у місяці перебування при владі»⁷⁷.

Гетьманат, як відомо, протримався ще близько двох місяців — 14 грудня 1918 р. в Київ увійшли петлюрівці, а на початку лютого 1919 р. місто дісталось більшовикам. Зеньковський, колишній міністр ворожого уряду, змушений був поголити свою борідку і вперше жити під чужим паспортом, переховуючись у знайомих. Врятувало його те, що при владі Української Радянської Республіки опинилося кілька осіб, котрі допомогли йому повернутися до легального життя. В.Затонський, майбутній голова ВУЦВК, тоді комісар народної освіти, виявився колишнім слухачем Зеньковського, і пообіцяв йому свій захист, а чекіст Ковальов, син ще однієї його слухачки, забрав і сховав досьє Зеньковського. Завдяки цьому, у березні 1919 р. Зеньковський повернувся до своєї оселі на вулиці Фундуклеєвській і став співпрацівником кількох комісаріатів (народної освіти, соціального забезпечення та народної охорони здоров'я), викладачем лікарських педагогічних курсів, а згодом ще й членом комісії при комісаріаті юстиції. Крім того, він працює в обох університетах (св. Володимира і Українському), в Інституті дошкільного виховання і в комісії з трудової школи.

Можливість легального життя тривала недовго — під загрозою арешту (наказ про який був таки підписаний) Зеньковському довелося у липні—серпні 1919 р. переховуватися у знайомого вчителя в українській дитячій колонії поблизу Боярки. До Києва він повертається 20 серпня 1919 р., після того як більшовики залишили місто і туди вступила Добровольча армія.

У вересні того ж року В.Зеньковський очолює дитячий відділ у Земському міському союзі, а восени разом із братами М. і К.Василенками, Б.Кістяківським, В.Вернадським і В.Константиновичем утворює неформальну спілку, яка відстоювала ідею

українсько-російської федерації, і, за сприятливих політичних умов (повалення більшовизму), мала намір сформування партії федералізму. Добровольці протрималися в Києві лише до кінця листопада, до міста ось-ось поверталися більшовики: «Моя участь у роботі Земського Міського Союзу, пов'язаного з Добровольчою Армією, компрометувала мене значно більше, ніж участь у гетьманському уряді, — згадував Зеньковський, — і я розумів, що залишатися в Києві мені буде неможливо»⁷⁸. Учасника антибільшовицької організації вже не могли врятувати аніякі «зв'язки». 29 листопада 1919 р. В.Зеньковський залишає Київ — цього разу назавжди. Через десять днів він потрапляє до Одеси, де Добровольча армія трималася ще кілька місяців. Але й падіння

Одеси було неминучим. 26 січня 1920 р. на англійському пароплаві Зеньковський покидає країну: «Моя політична діяльність, до якої я був утягнутий поза своєю волею, — пише він у спогадах, — змусила мене відірватися від батьківщини, від своїх рідних, від усього дорогого, що було в мене — щоб вирушити невідомо куди і невідомо на що»⁷⁹. Але врятування моє, зізнається він, «залишиться справжнім Божим дивом — настільки все складалося не на мою користь і все ж не знищило мене. Бог дарував мені знову життя — явно для якогось нового завдання у житті моєму»⁸⁰.

Роки еміграції, сповнені і суворих випробувань, і невтомної праці, і творчих перемог принесли В.В. Зеньковському славу всесвітньовідомого мислителя і церковного діяча.

Посилання і примітки

- ¹ Поляков А. Зеньковский Василий Васильевич // *Философская энциклопедия*: В 5-ти т. — Т. 2. — М., 1962. — С. 174.
- ² *Зеньковский В.В.* Очерк внутренней моей биографии // *Вестник РСХД*. — Париж—Нью-Йорк. — 1962. — № 66-67. — С. 8.
- ³ Див.: *Лате Ф.А.* История материализма и критика его значения в настоящее время: В 2-х т. — К., 1899-1900.
- ⁴ *Зеньковский В.В.* Очерк внутренней моей биографии. — Цит. вид. — С. 8.
- ⁵ Там само.
- ⁶ Див.: Отчет о состоянии и деятельности имп. Университета св. Владимира в 1903 г. // *Университетские известия*. — 1905. — № 7. — С. 17.
- ⁷ *Холодный Н.Г.* Воспоминания и мысли натуралиста // 3 іменем Святого Володимира: В 2-х кн. — Кн. 2. — К., 1994. — С. 330.
- ⁸ Дашкевич М.П. (1852—1908) — літературознавець, історик, фольклорист, професор кафедри історії західноєвропейської літератури, академік Петербурзької Акад. Наук з 1907 р. В університеті читав, oprіч літературознавчих курсів, курс «Психологія творчості».
- ⁹ Див.: Записная книжка С.И.Маслова за 1904 г. — Інститут рукописів Національної бібліотеки України. — Ф.33. — № 3665. — Арк. I.
- ¹⁰ Див.: Отчет о занятиях за 1910 г. профессорского стипендиата по кафедре философии Вас. Вас. Зеньковского. — Держархів м. Києва. — Ф.16. — Оп. 465. — Спр. 3389. — Арк. 7.
- ¹¹ Див.: *Университетские известия*. — К., 1905. — №2. — С. 1—37, а також окреме вид. — К., 1905.
- ¹² Див.: *Педагогическая мысль*. — 1905. — Вып. 2. — С. 87—106.
- ¹³ Див.: *Зеньковский В.* Новый труд по вопросу об ассоциации идей (А.Нечаев. Ассоциация идей) // *Вопросы философии и психологии*. — № 82. — С. 92—126; *Його ж.* Э. Васман. Итоги сравнительной психологии [ред.] // Там само. — № 89. — 534-544; *Його ж.* M. Ettligen Untersuchungen über die Bedeutung der Deszendenztheorie für die Psychologie. // Там само. — С. 721—723.
- ¹⁴ Див.: Держархів м. Києва. — Ф.16. — Оп. 465. — Спр. 4785. — Арк. 20.
- ¹⁵ Див.: Держархів м. Києва. — Ф.16. — Оп. 465. — Спр. 3389. — Арк. 2, 4.
- ¹⁶ Див.: Там само. — Арк. 3.
- ¹⁷ Див.: *Русская философия: Философия как специальность в России*. — Вып. 2. — М., 1992. — С. 54.
- ¹⁸ *Асмус В.Ф.* Философия в Киевском университете в 1914—1920 годах (Из воспоминаний студента) // *Вопросы философии*. — 1990. — № 8 — С. 91,

- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ *Зеньковский В.В.* Проблема психической причинности. — К., 1914, — С. 434.
- ²¹ *Асмус В.Ф.* Философия в Киевском университете в 1914—1920 годах. — Цит. вид. — С. 104.
- ²² Див.: *Зеньковский В.В.* Очерк внутренней моей биографии. — Цит. вид. — С. 10.
- ²³ Див.: Там само.
- ²⁴ Див.: Держархів м. Києва. - Ф.16. - Он. 465. - Спр. 4785. - Арк. 23.
- ²⁵ Фребелівські товариства (за іменем Ф. Фребеля, німецького педагога, теоретика дошкільного виховання) — поширені у дореволюційній Росії з 70-х років XIX ст. спілки діячів дошкільного виховання. Вони відкривали дитячі садки, курси тощо. Київське Фребелівське товариство, засноване у 1908 р., організувало Фребелівський жіночий педагогічний інститут (вищий трирічний навчальний заклад).
- ²⁶ Див.: Протопресвітер Вас. Зеньковский. Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.). Воспоминания. — М., 1995. — С. 31.
- ²⁷ Див.: Вопросы философии и психологии. — 1914. — № 3(108). — С. 369—394.
- ²⁸ Так, у 1907—1908 рр. В.Зеньковский, під керівництвом університетського професора філології Кнауера, студіював питання загального мовознавства, вивчав праці О.Потебні, Д.Овсяніко-Куліковського та ін. Результатом цієї роботи стала його стаття «До питання про функції присудка», відзначена історико-філологічним факультетом Золотою медаллю і надрукована в «Университетских известиях» (1908. — №9. — С. 1—59).
- ²⁹ Див.: Отчет о занятиях за 1910 г. проф. стипендиата по каф. философии Вас. Вас. Зеньковского. — Держархів м. Києва. - Ф.16. - Оп, 465. - Спр. 3389. - Арк. 6-13.
- ³⁰ Див.: Там само. — Арк, 9.
- ³¹ Див.: Вопросы философии и психологии. — 1908. — Вып. 95. — С. 588—619.
- ³² Памяти о. Василия Зеньковского. — Париж, 1984 - С. 17.
- ³³ Див.: *Зеньковский В.В.* История русской философии: В 2-х т. — Т. 1. — Париж, 1989. — С. 108.
- ³⁴ Так, 6 листопада 1916 р. В.Зеньковский виступив з доповіддю про філософію П.Чаадаєва (див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки НАН України. — Ф. 43. — № 175). Доповідь про філософію Г.Сковороди 2(15) листопада 1919 р. він зробив на засіданні Українського наукового історико-філологічного товариства (див.: *Вернадский В.Й.* Дневники. 1917—1921. — К., 1994. — С. 180). Як свідчить В.І. Вернадський у щоденнику за 1919 р., «Зеньковский і в розмовах вказує на величезну філософську роботу російського суспільства» (див.: Там само.).
- ³⁵ *Зеньковский В.В.* История русской философии. — Цит. вид. — Т. 1. — С. 17.
- ³⁶ *Зеньковский В.В.* Платон в истолковании Наторпа // Вопросы философии и психологии. — 1908. — Вып. 95. - С. 589.
- ³⁷ Светлов Павло Якович (1861—1945) — протоіерей, професор богослов'я Університету св. Володимира. Мається на увазі його двотомна праця «Курс апологетичного богослов'я» (К, 1900).
- ³⁸ Див.: *Шурляков С.* До історії філософських товариств у Києві // Філософська і соціологічна думка. - 1993. - № 7-8. - С 153.
- ³⁹ Народ. - К, 1906. - №1. - 2(15) Апреля.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само. — С 2.
- ⁴³ Див.: *Зеньковский В.В.* Проблема бессмертия у Льва Толстого // Сборник второй. О религии Льва Толстого. - М., 1912.
- ⁴⁴ Див.: *Зеньковский В.В.* Россия и Православие. — К., 1916.
- ⁴⁵ *Асмус В.Ф.* Философия в Киевском университете в 1914—1920 годах. — Цит. пр. — С. 92.
- ⁴⁶ *Зеньковский В.В.* Проблема психической причинности. — К., 1914. — С. 142.
- ⁴⁷ Там само. - С. 120.
- ⁴⁸ Там само. - С. 409.
- ⁴⁹ Там само. - С. 17.

- ⁵⁰ Див.: *Зеньковський В.В.* Россия и Православие. — Цит. вид. — С. 8.
- ⁵¹ Там само. — С. 9.
- ⁵² Там само. - С. 23.
- ⁵³ Там само. — С. 19.
- ⁵⁴ Там само. - С. 19.
- ⁵⁵ Там само. — С. 4.
- ³⁰ Там само. - С. 10.
- ⁵⁷ Там само. — С. 33.
- ⁵⁸ Там само. — С. 47.
- ⁵⁹ Особливо відзначимо збірку «Православ'я і культура» під ред. В.В.Зеньковського (Берлін, 1923), його праці «Російські мислителі і Європа» (Париж, 1926—1927), «Проблеми християнського виховання у світлі християнської антропології» (Париж, 1934) та ін.
- ⁶⁰ Протопресвітер Вас. Зеньковський. Пять месяцев у власти. — Цит. вид. — С. 11.
- ⁶¹ Див.: Там само. - С. 32.
- ⁶² Там само. — С. 33.
- ⁶³ Крім В.Зеньковського, серед останніх були такі відомі науковці як Б.Кістяківський, О.Лобода, М.Граве, В.Константинович та ін.
- ⁶⁴ В.Зеньковський брав участь у роботі Собору і був обраний до Соборної Ради (від мирян). 1 лютого 1918 р. у зв'язку з наступом більшовиків на Київ Собор перервав свої наради. Документацію Собору і листування було знищено. — Див.: *Мартирологія українських церков: У 4-х т.* — Т. I — Торонто — Балтимор, 1987. - С. 997-998.
- ⁶⁵ Протопресвітер Вас. Зеньковський. Пять месяцев у власти. — Цит. вид. — С. 44—45.
- ⁶⁶ Там само. — С. 51.
- ⁶⁷ Там само. - С. 169.
- ⁶⁸ Там само. - С. 173-174.
- ⁶⁹ Там само. - С. 170.
- ⁷⁰ Там само. — С. 175.
- ⁷¹ Там само. — С. 176.
- ⁷² Там само. — С. 105.
- ⁷³ До складу «Вченого комітету» входили також професори КДА В.Рибінський, М.Мухін, В.Екземплярський, Ф.Міщенко, професори університету О.Лук'яненко, П.Светлов та ін.
- ⁷⁴ Протопресвітер Вас. Зеньковський. Пять месяцев у власти. — Цит. вид. — С. 99.
- ⁷⁵ Там само. - С. 177.
- ⁷⁶ Там само. - С. 116.
- ⁷⁷ Там само. - С. 179.
- ⁷⁸ Там само. - С. 190.
- ⁷⁹ Там само. - С. 192.
- ⁸⁰ Там само. - С. 191.